

FEUERBACHOVA A MARXOVA KRITIKA HEGLOVEJ DIALEKTIKY

TEODOR MÜNZ

V marxistickej filozofii je známe, že Feuerbach odmietal Heglovu dialektiku, kým Marx ju prijímal, ale obracal ju z hlavy na nohy. Veľa prác sa zapodieva analýzou Marxovej dialektiky, nepoznáme však ani jednu, ktorá by analyzovala Feuerbachovu kritiku Heglovej dialektiky. A predsa Marx nadviazal aspoň čiastočne aj v tejto súvislosti na Feuerbacha a jeho vzťah k dialektike nemožno dobre pochopiť bez prihliadania k Feuerbachovi. Touto štúdiou chceme prispieť k objasneniu tohto vzťahu.

Vo svojej heglovskej perióde bol Feuerbach ctiteľom a majstrom dialektiky, ako ukazujú predovšetkým jeho *Myšlienky o smrti a nesmrteľnosti* z roku 1830 alebo jeho len čiastočne vydané *Prednášky o dejinách novej filozofie* z roku 1835—1836. Dokonca prehlásil, že Brunov „vznešený princíp ‚della coincidenza de contrarii‘ . . . je vlastne princípom novších čias a filozofie. Je to princíp samého života a len ním sa líši novšia filozofia od stagnujúceho stredovekého scholasticizmu, ktorého mierou a princípom bol suchý zákon formálnej identity“.¹ Feuerbach ešte v roku svojho rozchodu s Heglom, r. 1838, dokazuje, že sám život núti ju prijať. Moderná dialektika vraj nadväzuje na dialektiku Talianov: Telesia, Bruna, Campanellu, a preto nimi treba začínať dejiny novoveku filozofie, a nie Baconom a Descartom (ako to kedysi robil aj Feuerbach vo svojich *Dejinách novej filozofie od Bacona Verulamského po Spinozu*). Azda preto začínal svoje *Prednášky o dejinách novej filozofie* už Telesiom.

Už však roku 1839 v štúdiu *Ku kritike Heglovej filozofie* sa staval Feuerbach k Heglovej dialektike odmietavo. Jeho odpor voči nej sa stupňoval a nakoniec mal na jej adresu už len jedovaté poznámky. Azda ničím heglovským vo svojej materialistickej perióde tak neopovrhoval ako práve dialektikou. Príčin toho bolo viac, ako ukážeme.

Heglovou zásluhou bolo, že Feuerbach, ktorý začal študovať evanjelickú teológiu, prešiel k filozofii, a to Heglovej, ktorej sa stal na poldruha desaťročia horlivým prívržencom. V Heglovom panteistickom monizme videl spoľahlivú zbraň proti filozoficky neprijateľnému kresťanskému dualizmu ducha a hmoty, tento panteizmus mu bol ateizmom, ktorým začal celkom plánovite a systematicky začínajúc svojou doktorskou dizertáciou potierať kresťanstvo. V rokoch svojho ďalšieho svetonázorového zvratu, keď sa rozchádzal už aj s Heglom, sa z tejto ilúzie prebral a začal vidieť veci diferencovanejšie. Heglov panteizmus sa mu stal polovičným ateizmom a polovičnou teológiou, v Heglovi odhalil teologizujúceho ateistu alebo ateizujúceho teológa, ktorý vtelil kresťanskú teológiu do svojej filozofie, aby formou primeranou dobe zachránil upadajúce, v starej podobe už neutržateľné kresťanstvo.

¹ 1. *Geschichte der neueren Philosophie*. 2. *Cartesius und seine Gegner*. Sämtliche Werke II, Leipzig 1846, 97.

Je síce pravda, hovorí Feuerbach, že Hegel vtelil kresťanského boha do sveta, čím zničil kresťanský dualizmus a mnohé náboženské predstavy súvisiace s ním (nádej na posmrtný život na „onem svete“, vieru v možnosť zázrakov atď.), na druhej strane však obliekol do filozofického rúcha základné kresťansko-teologické dogmy a podľa nich budoval svoju filozofiu. Treba povedať, že Hegel na tento fakt aj viackrát otvorene upozornil, napríklad keď vyhlásil, že „náboženstvo a filozofia spadajú vedno“,² alebo že „filozofia je teológia“³, ale Feuerbach tomu vo svojom heglovskom období nevenoval pozornosť. Ako dokazuje teraz Feuerbach, hoci Hegel vtelil boha do sveta, jeho podstatu ako ducha zachoval, duch, rozum stal sa mu jedinou svetovou substanciou. Duch stvoril síce hmotu, prírodu zo seba ako svoje inobytie, protiklad, a nie z ničoho, ako v kresťanstve, ale fakticky sa mu tiež stala ničotnou, lebo ju znížil len na svoju podnož, slúžku, voči ktorej a na ktorej sa utvrdzoval ako duch, ktorej bol hýbateľom, usmerňovateľom, zákonodarcom. Bez neho bola ničím. Nemala svojbytnosť, bola inertnou masou a duch-boh ňou narábal podľa teologických dogiem.

Ak Feuerbach ako heglovec bojoval Heglovým panteizmom nielen proti kresťanskému dualizmu, ale aj jeho antropomorfizmu, logicky s ním spätému, teraz zisťuje, že sám tento panteizmus ešte antropomorfizuje, a to keď si svoju svetovú substanciu, boha, predstavuje ako ľudský rozum, keď v nej vidí rozumové kategórie, keď i naďalej považuje tohto boha za osobu, ktorá sa o človeka stará, miluje ho atď.

Slovom, Hegel je ešte stále polovičný teológ a ešte stále antropomorfizuje, aj keď už nie vulgárne nábožensky, ale sublimovane filozoficky. Preto Feuerbach, ktorého zásluhou je objavenie tejto druhej, filozofickej formy antropomorfizmu v panteizme, vyhostuje z objektu všetko ľudské, každého ducha, rozum, prozreteľnosť, lásku atď. a zostáva mu samostatná, samohybná, večná, ľudských prívlastkov zbavená príroda.

Hegel je teda Feuerbachovi z určitého hľadiska sofistom, snažiacim sa spojiť teizmus s ateizmom, teologický idealizmus s materializmom. A nástrojom tejto sofistiky mu bola jeho dialektická metóda. Prezrádza to vraj už jej hlavný princíp, princíp jednoty protikladov, ktorý sa snaží spojiť nespojiteľné a zmieriť nezmieriiteľné, aby sa tak síce reprezentovalo nové, ako je popri ateizme a materializme senzualizmus, humanizmus, svetskosť, pozemskosť, vedeckosť atď., všetko to princípy nových čias a novej, t. j. Feuerbachovej filozofie, no aby sa takto zachovalo aj staré, kresťanské, ako teizmus, antihumanizmus, nepozemskosť, teologickosť atď. Toto staré ešte v kresťanoch zotrváva, žije v nich popri novom a spôsobuje rozpory medzi ich teóriou a praxou, prípadne v samej teórii, a Hegel neurobil nič iné, akože sa snažil tieto rozpory filozoficky kodifikovať, konzervovať. Feuerbach, ktorý, naopak, nimi veľmi trpel, urobil hlavným cieľom svojej filozofie ich odstránenie.

Princíp jednoty protikladov má okrem toho podľa Feuerbacha aj čisto špekulatívny, teologicko-filozofický význam. Aby sa duch-boh mohol stvrdzovať ako duch, potrebuje na to svoj protiklad, voči ktorému ako negácii vynikne jeho pozícia, tak ako sa svetlo stvrdzuje tmou. Preto si boh tvorí prírodu a duša telo.

² *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, Hamburg 1966, 29.

³ Tamže, 30.

Pritom však fakticky ide o pseudoprotiklady, lebo príroda je len inobytím boha, je tiež v podstate duchom, aj keď „odpadnutým“, zdegradovaným, odcudzeným rýdze-
mu duchu. Preto sú nakoniec tieto protiklady totožné, a preto majú boh v prírode
a duša v tele absolútnu nadvládu. Pohybujú sa vo svojom vlastnom živote, „hmota“
im nekladie odpor, sú stále „doma“. Takto sa Heglova absolútna identita stáva
absolútnou jednostrannosťou a Feuerbach sa nerozpakuje hovoriť o „trikoch dia-
lektického sprostredkovania“, o „dialektických čarodejníckych trikoch“ a o „mon-
strách dialektiky“.⁴

Heglovu snahu zmieriť protiklady vyjadruje podľa Feuerbacha aj zákon negácie. Základné delenie Heglovej filozofie: logika, filozofia prírody, filozofia ducha, zodpovedá základnej heglovskej triáde: boh (téza), hmota (antitéza), boh stvrdzujúci sa hmotou (syntéza). Na počiatku jestvuje len boh a Heglova *Logika* „znázorňuje“ — podľa samého Hegla — „*boha v jeho večnej podstate pred stvorením prírody a konečného ducha*“⁵. Tu je Hegel idealistom. Vo filozofii prírody sa však do boha vkladá príroda, hmota, t. j. robí sa božskou, bohom tvrdí Feuerbach; lebo čo je v bohu, to je samo bohom. Tým sa však prehlasuje, že niet boha ako ducha, lebo hmota je všetkým iným len nie ozajstným bohom, t. j. duchom. Zbožštením hmoty sankcionoval Hegel materialistické, naturalistické tendencie súčasnosti, podporované predovšetkým horlivým pestovaním prírodných vied a obdivom prírody. Previedol to vlastne už Spinoza, u ktorého, ako hovorí Feuerbach, „sám boh je materialistom“.⁶

V antitéze sa teda teológia negovala materializmom. Vývoj sa tu však nemohol pre Hegla zastaviť a negácia musela byť zase negovaná, čiže muselo sa dôjsť k prvej pozícii, k téze, aj keď „na vyššej úrovni“. Preto hoci sa príroda povzniesla na boha, boh-duch preda sa len v nej potenciálne zostal, vyklúval sa z nej v živých organizmoch a nakoniec v ľudskom vedomí negoval hmotu, spoznal sa ako duchovná podstata všetkého, aj prírody, v ktorej odhalil len svoje inobytie. Príroda sa takto zase stala ničím a duch-boh všetkým. Takto sa zase negoval ateizmus a materializmus, a teológia sa pomocou filozofie znova stvrdila.

Princíp negácie teda nakoniec slúžil víťazstvu teológie nad materializmom, aj keď teológii neortodoxnej, monistickej. Hegel naozaj nerobil kresťanskému dualizmu navonok žiadne koncesie, hoci sa snažil vnieť ho do svojho monizmu, kde hmota mala byť protikladná duchu, ako už u Descarta. No nepodarilo sa mu to, hmota zostala v podstate duchom a takto ani Hegel nevyriešil problém vzťahu ducha a (ozajstnej, neduchovnej!) hmoty, ktorý nastolil Descartes. Hegel chce byť dualistom v rámci svojho monizmu, no fakticky je len monistom. Pravej hmoty u neho niet.

Treba však hneď povedať, že Feuerbach napriek tomu využil vo svojej filozofii Heglov princíp negácie negácie, aj keď ho aplikoval materialisticky. Boh je podľa neho len sebaodcudzením sa človeka. Človek ako výtvor prírody sa na určitom stupni svojho vývoja odcudzuje v bohu sebe samému. Po čase, v dôsledku prehlbovania

⁴ Pozri *Špiritualizmus tzv. filozofie identity alebo kritika Heglovej psychológie*. Vybrané spisy z gnozeológie a etiky, Bratislava 1958, 240 n.

⁵ *Wissenschaft der Logik*. Sämtliche Werke IV, Stuttgart 1928, 46.

⁶ *Zásady filozofie budúcnosti*. Vybrané spisy . . . , 119.

sa svojho sebauvedomenia však toto odcudzovanie prekonáva, ruší boha, takže zostáva zase sám s prírodou, ale teraz už vie, že je prírodným a nie božím tvorom. Táto myšlienka, nikde otvorene nevyslovená, tvorí podtext *Podstaty kresťanstva*. Ak sa teda u Hegla odcudzuje duch sebe samému v hmote a navracia sa potom späť k sebe, tak u Feuerbacha sa odcudzuje sebe samej v duchu hmota a vracia sa potom tiež späť k sebe.⁷ Ide tu teda zreteľne o heglovskú negáciu negácie, aj keď obrátenú „z hlavy na nohy“, teda aplikovanú na vývoj hmoty.

Feuerbach považoval vôbec celú svoju tzv. novú filozofiu za kvalitatívne vyššiu, v podstate dialektickú negáciu Heglovej filozofie, zbavenú protirečení, obsiahnutých vraj ešte v Heglovi. Veril, že vyrástol z Hegla, že jeho filozofia bola v ňom potenciálne obsiahnutá a bolo treba ju z nej jej obrácaním, t. j. negovaním vypreparovať. To je však zase dialektické hladisko. Treba teda rozlišovať medzi Feuerbachovým otvoreným bojom proti Heglovej dialektike a jej tichým používaním v zmysle onoho obrácania. Ako uvidíme, silno tým ovplyvnil Marxovo stanovisko k Heglovej dialektike.

Teraz sa vráťme k Feuerbachovej kritike.

Feuerbach má aj iné námietky proti Heglovej dialektike, ktoré súvisia s kritikou jeho idealizmu. V *Logike*, proti ktorej Feuerbach brojí najviac, lebo je najabstraktnejšia, najšpekulatívnejšia, najteologickejšia a najdialektickejšia, nerešpektuje Hegel kategórie času a priestoru, akoby času a priestoru nebolo, hoci ich mľčky predpokladá. Vyčítal mu to už roku 1841 Trendelenburg vo svojich *Logische Untersuchungen* a krátko potom začal na to upozorňovať aj Feuerbach. Hegel to robí azda aj preto, lebo v *Logike* (ako ostatne aj v iných dielach) sa úmyselne zameriava na to, čo je abstraktné, večné, nemenné, neohraničené, teda nečasové a nepriestorové a pokúša sa vyvodzovať konečno z nekonečna. Ale môžu byť potom v konečne čas a priestor, keď ich niet v nekonečne?, pýta sa Feuerbach. Hegel ich vraj nerešpektuje ani v konečne, čo sa zreteľne prejavuje aj v jeho dialektike, predovšetkým zase v princípe jednoty protikladov. Tento princíp je špekulatívny a v skutočnom, zmyslovom bytí mu nemôže nič zodpovedať. Protiklady tu majú byť totožné, niečo má byť súčasne aj svojím protikladom, svojím iným, takže je i nie je sebou samým. To je však podľa Feuerbacha možné len v teórii, medzi protikladnými pojmami, ktoré vznikajú tak, že protikladné vlastnosti predmetov (dobrý, zlý; pravdivý, mylný; pekný, ošklivý) sa abstrahujú od svojich nositeľov, predmetov, hypostazujú sa ako samy predmety (dobro, zlo; pravda, omyl) a svojvoľne, bez ohľadu na to, že v predmete existujú — ale len ako jeho vlastnosti! — len časovo po sebe a priestorovo vedľa seba, spájajú sa ako jestvujúce súčasne a na jednom mieste, a navzájom sa podmieňujúce. Tak sa vraj dobro stáva zároveň aj zlom, krása ošklivosťou atď. Podľa Feuerbacha teda takáto „bezprostredná jednota protikladných určení je možná a platná len v abstrakcii. V skutočnosti spája protiklady vždy terminus medius. Tento terminus medius je predmetom, subjektom protikladov“.⁸ Tak dobro je síce protikladné zlu, ale ich rodom, nositeľom, subjektom je vôľa a ony sú len jej vlastnosťami, predikátmi. Blaženosť je protikladná strasti, ale ich rodom je

⁷ Na tento podtext *Podstaty kresťanstva* obširnejšie poukazujeme v úvodnej štúdii k slovenskému prekladu tohto diela, Bratislava 1954, 12 n.

⁸ *Zásady filozofie budúcnosti*. Antológia z diel filozofov V, Bratislava 1967, 511.

cit, ktorý môže byť raz blažený, inokedy strastný, sladkosť je protikladná kyslosti, ich rodom je chuť atď.⁹ Chuť nemôže byť súčasne sladká i kyslá, vôľa súčasne dobrá i zlá, ale len po sebe. Preto „len čas je prostriedkom zjednocovania protikladných alebo protirečivých určení v jednej a tej istej danosti“.¹⁰ Človeka opanúva hneď toto predsavzatie, hneď iné, protikladné, prežíva muky protirečenia, keď ním zmietajú rôzne pocity, ale len po sebe a nie súčasne. Keby sa vynorili súčasne, neutralizovali by sa, tak ako kyselina a zásada a vytvorili by nový duševný stav.

Pozícia a negácia nasledujú teda len po sebe, jedna bez druhej. Preto o jednote protikladov, možno hovoriť iba keď sa jednak abstrahuje od ich priestorového nositeľa, jednak od ich časovej následnosti.

Pritom však Feuerbach nepopiera, že pocit a pojem dobra a vôbec pozitívna by nejestvovali bez pocitu a pojmu zla, negatívna, že napríklad trvalé dobro by vôbec nebolo dobrom, nepopiera teda, že protiklady sa na seba viažu a sa podmieňujú, ale popiera to, že existujú súčasne v čase a priestore. Takto ich možno spájať len v pojmoch, svojvoľných rozumových konštrukciách, kde čas a priestor už nemusia mať úlohu. No racionalista a panlogista Hegel, ktorý videl aj v objekte len rozum, ducha, zmaterializovaný pojem, vnášal tieto konštrukcie aj do neho. Ako v iných prípadoch, tak aj teraz objekt mu je len emanáciou subjektu, rozumu, a preto môže robiť v ňom to, čo aj vo svojej hlave.

Slovom, keby sa vynorili dva protiklady súčasne, neutralizovali by sa a vzniklo by čosi tretie, nové, v čom by neboli badateľné. Napríklad Heglovo dianie (*das Werden*) má byť jednotou bytia a ničoho, hovorí Feuerbach v rukopisnej pozostalosti. Takéto dianie je však abstrakciou, lebo sa s ním nikde nestretávame, ale len s určitými predmetmi, ktoré sa síce menia, ale aj v tejto zmene sú zakaždým čímsi určitým, konkrétnym a nie jednotou ničoho a ničoho. Hovoríme síce, že sa rozvidnieva, ale toto rozvidnievanie sa je určitým samostatným stavom, je svitaním a nie dňom i nocou súčasne. Nastáva síce jar, ale teraz, v tomto čase a priestore je marec a nie súčasne zima a leto atď.

Ďalej celý tento protiklad ničoho a ničoho je fiktívny, hovorí Feuerbach v štúdiu *Ku kritike Heglovej filozofie*.¹¹ Ozajstným protikladom abstraktného bytia je konkrétne, reálne bytie a nie nič. Ale Hegel, ktorý chcel zostať v *Logike* v rámci čistého myslenia, postavil proti abstraktnému bytiu abstraktné nič, vznikajúce abstrahovaním od všetkého konkrétneho. A „čo . . . platí o tomto protiklade a jeho totožnosti, to platí aj o totožnosti ostatných protikladov v špekulatívnej filozofii“.¹²

Okrem toho, hovorí Feuerbach v osobitnej úvahe o jednote protikladov, v ktorej však ako keby nadväzoval na predchádzajúce úvahy, zákon jednoty protikladov nie je rovnocenný so zákonom identity, ako tvrdil Hegel, podľa ktorého téza: Každá vec je nerovnaká, rozdielna, protikladná, je rovnocenná s tézou: Každá vec sa rovná sebe samej. Podľa Feuerbacha je táto téza nadradená predchádzajúcej, pretože protikladnosť predpokladá identitu. Nemôžem spájať čokoľvek, ale len súrodé protiklady, ktoré patria povahou k sebe, sú v jednej veci. Proti zápornej elektrine môžem

⁹ Pozri *Proti dualizmu tela a duše, telesnosti a duchovnosti*. Vybrané spisy . . . , 173.

¹⁰ Zásady . . . , Antológia . . . , 511.

¹¹ Pozri *Vybrané spisy . . .*, 44 a nasl.

¹² Zásady . . . , Antológia . . . , 511.

postaviť len kladnú elektrinu a nie akúkoľvek kladnosť vôbec, proti sladkému len kyslé, proti dobrému len zlé atď., slovom, proti morálnemu len morálne, proti chuti len chuť a pod. Povedané inak: druhy sladkosť a kyslosť, dobro a zlo atď. sa spájajú v rodoch chuti, citu atď. On je ich subjektom, ako sme už počuli, čiže identitou, ako hovorí Feuerbach teraz.¹³

Heglova dialektika je teda čisto teoretická a špekulatívna metóda, hra s pojmami, ktoré neprenikajú k zmyslovej realite. Protiklady sú abstrakcie, a to, čo z nich vzniká, je tiež len abstrakcia. Z abstraktného bytia a abstraktného nič vzniká len abstraktné dianie. Ani jeden z týchto pojmov nevystihuje realitu. Ako sme už spomenuli, podľa Feuerbacha myslenie zostáva dialektikou len pri sebe a v sebe. Takto nie sú dialektické protiklady ozajstnými protikladmi, lebo sú súrodé, myšlienkové, sú to pseudoprotiklady, sú umelé, zdanlivé, pro forma a ľahko sa prekonávajú, lebo sa kvôli tomu tvoria. Hegel mal už na začiatku *Logiky* celé dielo v hlave, vedel kam musí dôjsť a za tým účelom si konštruoval protiklady a prekonával ich. Myšlienka si bola už vopred istá svojím víťazstvom. To je fraška, humor vo filozofii.

Heglova dialektika znásilňuje zmyslovú realitu, lebo sa snaží vtiesnať ju do svojich schém, ktoré sú apriórnyimi predpismi jej správania sa. Preto keď špekulatívna filozofia hovorí: Nihil est in sensu, quod non fuerit in intellectu, platí to predovšetkým o Heglovi. V prírode vidí len to, čo stanovil najprv v *Logike*.¹⁴

Podľa Feuerbacha teda myslenie nie je schopné vytvoriť niečo ozaj odlišné od seba, svoj ozajstný protiklad, akým je hmotná, nie od ducha odpadnutá, ale od seba samej existujúca príroda. Kde sa začína príroda, tam myslenie a duch končia, takže prírode nemožno imputovať nijaké apriórne pojmové konštrukcie. Naopak, heglovský vzťah: duch plodí hmotu, treba obrátiť: hmota plodí ducha. Myslenie sa teda musí prispôsobovať prírode a nie príroda mysleniu. V prírode však platia čas a priestor, protiklady v nej existujú len po sebe a vedľa seba, takže žiadnu jednotu v nej nevytvárajú. A niet v nej ani heglvskej negácie negácie a vôbec dialektiky. Prirodzene, v hlave si možno všeličo konštruovať, no keďže myslenie nie je sebestačné, ale je odkázané na objekt, musí sa prihliadaním naň korigovať. Heglovská dialektika neplatí teda ani v subjekte. Jediná dialektika, ktorú Feuerbach otvorene uznáva, je dialóg subjektu s objektom. Teoretické úvahy sa musia overovať v praxi a riadiť sa ňou, protikladom špekulácie je empiria a protiklady možno odstraňovať len ich kontroverziou. „Dialektika nie je monológom špekulácie so sebou samou, ale dialógom špekulácie a empirie. Mysliteľ je dialektikom len v tom, že je „svojím vlastným protivníkom“ (prostredníctvom empirie, treba dodať).¹⁵ Ozajstná dialektika nie je monológom osamelého mysliteľa so sebou samým, ale je dialógom medzi „ja“ a „ty“.¹⁶

Takýto je Feuerbachov príspevok ku kritike Heglovej dialektiky. Ako sme

¹³ Pozri *Identität und Unterschied*, K. Grün, *Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass, sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung*, Leipzig und Heidelberg I, 1874, 397.

¹⁴ Pozri *Zur Philosophie des Geistes*. K. Grün, *Ludwig Feuerbach* . . . , I, 399.

¹⁵ *Ku kritike Heglovej filozofie* . . . , Vybrané spisy . . . , 62.

¹⁶ *Zásady* . . . , Antológia . . . , 518.

však spomenuli, v tichosti ju používal, hoci len v skromnej miere. Navonok ju zavrhol, ale bez toho, že by ju bol nahradil inou vhodnou metódou skúmania vývoja prírody a poznávania. Prirodzene, aj ako materialista prijímal myšlienku tohto vývoja, no jeho najhlbšie príčiny nehľadal, neriešil problémy vzniku a zániku vecí, vyrastania jedných z druhých, ich vzájomného prekonávania sa atď. Pripúšťal, že vo vývoji sú činné protikladné vlastnosti vecí, nepovedal však, ako pracujú. „Podstatou prírody je protiklad, dualizmus“ prehlasuje v prvej, len rukopisne zachovanej verzii svojej *Podstaty náboženstva*. Tu vyslovuje aj názor, že základným hybným protikladom prírody je príťažlivosť a odpudivosť, ktorý za taký považovali už mechanistickí materialisti, predovšetkým Holbach. Feuerbach však nikde neaplikuje tento zákon aj na živú prírodu, dokonca aj na medziludské vzťahy (láska a nenávisť), ako Holbach.

Feuerbach sa o riešenie otázok filozofie prírody nestaral, lebo jednak — ako výslovne zdôraznil — nebolo na to dost prírodovedeckého materiálu a nechcel špekulovať — ako Hegel a prírodná filozofia — jednak to boli otázky príliš vzdialené od jeho problematiky, ktorou bol človek, jeho oslobodenie od náboženstva.

O Feuerbachovi nemôžeme teda jednoznačne povedať, že zavrhol Heglovu dialektiku a zastal na pozíciách mechanistického materializmu. Nie je pravda ani jedno, ani druhé. V skutočnosti prvý obrátil heglovskú dialektiku a ukázal, že ju možno využiť aj materialisticky. Od mechanistických materialistov sa líšil v mnohých súvislostiach, ktoré tu však nemôžeme rozvádzať.

Keď teraz prechádzame k analýze Marxovej dialektiky, musíme prihliadať k tomu, ako Marx nadviazal v tejto súvislosti na Feuerbacha. Kým nepoznal jeho práce, bol tiež heglovcom a pestoval heglovskú dialektiku, ako to vidieť napríklad v jeho doktorskej dizertácii. Po čítaní Feuerbachovej *Podstaty kresťanstva* (1841), *Predbežných téz k reforme filozofie* (1842) a *Zásad filozofie budúcnosti* (1843) nastal u neho svetonázorový obrat, ktorý sa prejavil aj v jeho vzťahu k dialektike. Marx vysoko hodnotí Feuerbachove názory v tejto súvislosti. Hovorí, že „Feuerbach jediný má vážny, kritický pomer k Heglovej dialektike a urobil naozaj objavu na tomto poli, vôbec prekonal starú filozofiu“,¹⁷ alebo vo svojich *Tézach a Zásadách* „načisto povalil starú dialektiku a filozofiu“.¹⁸ Zdalo by sa teda, že Marx sa už nemôže hlásiť k Heglovej dialektike, keď ju Feuerbach povalil. Hlásil sa však k nej, pretože zrejme dobre videl Feuerbachov dvojaký postoj k nej, fakt, že hoci ju na jednej strane zavrhol, na druhej strane ju obracal „z hlavy na nohy“ (tento termín o Heglovej filozofii používal už Feuerbach) a materialisticky ju aplikoval, aspoň v *Podstate kresťanstva*, ktorej sa Marx v *Rukopisoch dovoláva*. A tento Feuerbachov tichý a krátkodobý postoj k nej, je Marxovým otvoreným a dlhodobým postojom, pravda, hlbšie rozpracovaným. Feuerbachovu otvorenú kritiku Heglovej dialektiky Marx nerešpektuje, ako keby jej nebolo. Tým sa síce zbavil Feuerbachovho protirečivého stanoviska k Heglovej dialektike, no nevyrovnal sa s jeho závažnými námietkami proti nej.

Ako Feuerbach ticho v *Podstate kresťanstva*, tak Marx otvorene v *Rukopisoch*

¹⁷ *Ku kritike politickej ekonomie*. K. Marx — F. Engels, *Malé ekonomické spisy*, Bratislava 1966, 123.

¹⁸ Tamže, 123.

vyčíta Heglovi, že do formy negácie oblieka idealistický obsah, že „našiel len *abstraktný, logický, špekulatívny* výraz pre pohyb dejín, ktoré nie sú ešte skutočnými dejinami človeka“.¹⁹ Aby odstránil tento nedostatok, materialisticky prehodnocuje dialektiku Heglovej *Fenomenológie ducha*, predovšetkým princíp negácie negácie. Výslovne pritom zdôrazňuje: „Objasníme nielen abstraktnú formu tohto pohybu u Hegla, ale aj rozdiel medzi jeho opisom a opisom tohto pohybu vo Feuerbachovej *Podstate kresťanstva*, čiže správnejšie, objasníme *kritickú* podobu tohto u Hegla ešte nekritického pohybu.“²⁰

Nech nás teda nemýli, že Marx považuje za prvý výdobytok Feuerbachovho „veľkého činu“ to, že „dokázal, že filozofia (t. j. heglovská — TM) nie je nič iné ako v myšlienkach vyjadrené a logicky formulované náboženstvo“²¹ a že opakuje Feuerbachov názor na teologický charakter princípu negácie negácie zo *Zásad*. Toto stanovisko je mu priúzkou — „treba to chápať všeobecnejšie“²² — a takticky sa pridŕža materialistického stanoviska z *Podstaty kresťanstva*. Konfrontuje teda dve Feuerbachove navzájom protirečivé stanoviská a dáva prednosť materialistickému.

Keď Feuerbach zničil teologický i špekulatívno-filozofický antropomorfizmus, keď vyhnal boha sponad prírody i z nej samej a osamostatnil ju, navrátil oné antropomorfizmy tam, odkiaľ pôvodne vyšli a kam jedine patrili: do človeka. Tak sa mu stal ohniskom filozofie človek, na ktorého teológia a špekulatívna filozofia kvôli svojmu bohu a svetovému duchu zabúdali, hoci on bol ich praobrazom, originálom. V ľudských dejinách, u Feuerbacha vlastne len v dejinách náboženstva, predovšetkým kresťanstva, nejde potom o vývoj sebauvedomenia svetového ducha, ktorého bol človek len nástrojom, ale sebauvedomenia samého človeka, a to v spomínanom zmysle: človek vychádzajúci z lona prírody, žije najprv nevedomene v súlade s ňou. Potom sa jej a sebe samému odcudzuje v bohu a nakoniec toto odcudzenie prekonáva, odstraňuje boha a zostáva zase sám s prírodou, teraz však už ako sebauvedomený a „prírodnouvedomený“ tvor.

Toto všetko prijíma aj Marx, no dopĺňa Feuerbacha o svoje objavy, predovšetkým o odhalenie sebaodcudzovania sa proletára v námezdnjej práci, o odhalenie významu materiálnej práce pre historické sebauvytváranie sa človeka, ktorú postavil proti heglovskej duchovnej práci, pretože podľa Hegla svetový duch, ktorého nástrojom je človek, vyvíja sa len duchovnou prácou, ďalej snahou premeniť Feuerbachov teoretický humanizmus, ako hovorí, na praktický humanizmus, na komunizmus atď. Aj podľa Marxa bola na začiatku hmotná príroda a človek, ktorý sa odcudzil sebe samému v bohu, teda v duchu, v námezdnjej práci atď., aby nakoniec toto zrušenie odstránil a zostal ako sebauvedomený a slobodný zase sám s prírodou.

Teda tretí Feuerbachov „veľký čin“, ktorým je podľa Marxa to, že „proti negácii negácie, ktorá o sebe tvrdí, že je absolútne pozitívno, stavia pozitívno, ktoré spočíva v sebe samom a pozitívne sa zakladá na sebe samom“,²³ treba chápať jednoducho takto: U Hegla je negáciou duch, o ktorom Hegel tvrdí, že je základom,

¹⁹ Tamže, 124.

²⁰ Tamže, 124.

²¹ Tamže, 123.

²² Tamže, 134.

²³ Tamže, 124.

substanciou, východiskom i cieľom dialektického procesu. Feuerbach stavia proti nemu hmotu, pozitívno, ktoré je bezprostredne predmetom nášho poznania, a nie je sprostredkované, odvodené a fakticky len neskutočné ako Heglov duch. To je Feuerbachovo i Marxovo stanovisko.

Marxovi však nestačí toto najabstraktnejšie, hoci materialisticky prehodnotené konštatovanie princípu negácie negácie a konkretizuje ho, poukazuje na to, ako pracuje vo vývoji prírody. Vykladá fakticky len Heglove názory, dá sa však predpokladať, že ich prijíma, no len po metodologickej stránke. Tak zdôrazňuje, že negácia je u Hegla aj afirmáciou, že totiž aj niečo uchováva a vytvára, v dôsledku čoho je možný pohyb dopredu a nahor, je možný vývoj, takže prekonané danosti sú momentmi vývoja. Tak u Hegla sa zrušené súkromné právo rovná morálke, zrušená morálka rodine, zrušená rodina občianskej spoločnosti atď. Pokiaľ ide o kategórie, zrušená kvalita sa rovná kvantite, zrušená kvalita miere atď.

Možno teda povedať, že Marx materializuje Heglovu dialektiku, a to podľa vzoru, ktorý vo všeobecnosti načrtnol Feuerbach v *Podstate kresťanstva*. Tak sú potom pochopiteľné jeho známe výroky z doslovu k druhému vydaniu prvého zväzku *Kapitálu*, kde hovorí: „moja dialektická metóda sa nielen od základu líši od Heglovej metódy, ale je jej priamym opakom. Pre Hegla je proces myslenia, ktorý pod menom idea premieňa dokonca na samostatný subjekt demiurgom (tvorcom) skutočnosť, ktoré je len jeho vonkajším prejavom. U mňa naopak, ideálne nie je nič iné než materiálne presadené do ľudskej hlavy a pretvorené v nej“.²⁴ A ďalej: „Dialektika stojí u Hegla na hlave. Treba ju postaviť na nohy, aby sme v mystickom obale objavili racionálne jadro“.²⁵

Tieto výroky spôsobili však v marxistickej filozofii aj mnoho nedorozumenia. Niektorí autori si ich vykladali tak, že Marxova dialektika sa líši od Heglovej nielen substrátom, teda hmotou, v ktorej prebiehajú dialektické procesy, ale že iné sú aj samy dialektické zákony týchto procesov. Myslíme, že to tak nie je a že Marx sa v prvej vete prvého citátu nepresne vyjadril. Jeho metódou je Heglova dialektika, aplikovaná na hmotné dianie. Marx síce nikde túto metódu tak systematicky nerozpracováva ako Hegel v *Logike*, no z jej aplikácií u neho vidieť, že sa od Hegla líši práve len oným substrátom. Princípy jednoty protikladov, negácie negácie atď. sú u neho také isté ako aj u Hegla.

Treba nám zodpovedať ešte jednu veľkú otázku: Aké stanovisko zaujíma Marx k Feuerbachovej kritike Heglovej dialektiky nie ako pokusu spájať a zachraňovať navzájom nezlúčiteľné protiklady teológie s materializmom a pod., ani nie ako snahy prekonávať materializmom teológiu a materializmus teológiou, ale ako metódy špekulatívnej, nerešpektujúcej v objekte čas a priestor a imputujúcej mu subjektívnu hru pojmov. Ako sme už spomenuli, Marx si túto kritiku u Feuerbacha vôbec nevšimá, ako keby jej nebolo. Myslíme však, že mal k nej zaujať stanovisko, pretože bola opodstatnená a ako materialistu sa ho priamo týkala. Napríklad aj Marx tvrdí, že protiklady jestvujú vo veciach súčasne, že sa na seba viažu a jeden nemôže existovať bez druhého. Tak — aby sme použili populárny príklad — ka-

²⁴ *Kapitál I*, Bratislava 1959, 31.

²⁵ Tamže, 31—32.

pitalista je kapitalistom, len pokiaľ má vedľa seba svoj protiklad, vykorisťovaného proletára a zánikom jedného zaniká i druhý. Jednota a boj protikladov sú taktiež hybnými momentami ekonomických procesov, ako to Marx vykladá v *Kapitáli*. Tak vraj už na primitívnom stupni hospodárskeho vývoja vzniká protiklad úžitkovej a zmennej hmoty tovaru. Ďalšími protikladmi sú tovar a peniaze. Zmena obsahuje protiklady kúpy a predaja. V kapitalizme jestvuje aj protiklad robotníka a pracovných prostriedkov atď.²⁶

Feuerbach by teda Marxovi vyčítal, že sa dopúšťa nedôslednosti. Ako materialista uznáva, že v objekte jestvujú čas a priestor a že bez nich nie je v ňom nič možné, no vkladá doňho dialektiku, ktorá nerešpektuje čas a priestor, lebo to, čo fakticky existuje po sebe a vedľa seba, robí súčasným a jedným. Tým vnáša do svojho hmotného objektu idealistické faktory, subjektivismus. Mohol si to dovoliť Hegel, u ktorého objekt bol v podstate tiež len myšlienkou, rozumom, subjektom a u ktorého myslenie a bytie boli totožné, a to v tom zmysle, že čo bolo v myslení, to bolo aj v bytí. Hegel konštruoval objekt podľa subjektu. Nemôže si to však dovoliť materialista, ktorý vychádza z objektu, a teda aj z času a priestoru ako jeho základných vlastností. Ak pripisuje tomuto objektu heglovskú dialektiku, protirečí si, lebo zostáva napoly idealistom. Neobstojí totiž námietka, že Marx je tiež monista, ale materialistický, ktorý zase do myslenia vkladá to, čo je v bytí. Lebo dialektiku v bytí nenašiel, vložil ju tam nevedome zo subjektu a keď ju potom vkladá vedome do subjektu, pohybuje sa v kruhu a môže sa diviť, aká dobrá je zhoda medzi subjektom a objektom. To je vlastne tiež neuvedomené odcudzovanie sa subjektu v objekte, filozofická antropomorfizácia prírody.

Toľko potenciálne Feuerbach. Žiaľ, nevieme, ako sa Marx staval k tejto kritike Heglovej dialektiky, o ktorej musel vedieť, keď poznal *Tézy* a *Zásady*. Možno, že ju nerešpektoval preto, lebo sa jej spreneveril aj sám Feuerbach, keď v *Podstate kresťanstva* materialisticky aplikoval princíp negácie negácie. A ak prijímal tento princíp, prijímal mlčky i princíp jednoty protikladov. Pretože Marx videl, že toto stanovisko je plodnejšie než prvé, lebo dovoľuje materialisticky chápať vývoj, najmä históriu človeka, prijal ho bez hlbších úvah. Takto sa Marx zbavil zase Feuerbachových protirečení. Je tiež možné, že onú Feuerbachovu kritiku neprijímal preto, lebo práve dialektická metóda mala Heglovi slúžiť pre chápanie vecí v priestore a čase, ich relatívnosti, historičnosti atď. Ako potom možno Heglovi vyčítať, že nemal zmysel pre čas a priestor v objekte? Na to by zase Feuerbach odpovedal, že Hegel si protirečí, lebo chce chápať časové a priestorové nečasovým a nepriestorovým. Atď.

Hoci si však protirečí aj Feuerbach, protirečí len tomu, čo povedal správne a čo stále platí. Mlčí o tom však nielen Marx, ale celá doterajšia marxistická filozofia. Avšak odborníci pre dialektický materializmus sa budú musieť s týmto problémom vyrovnáť, lebo je zaujímavý a podnetný.

²⁶ Pozri J. Popelová, *K filozofické problematice Marxova Kapitálu*, Praha 1954, 56 n.

Теодор Мюнц

Фейербах внешне отвергал диалектику Гегеля, так как видел в ней, с одной стороны, метод соединения и спасания несовместимых противоположностей, например, теологии с материализмом, и также метод отрицания теологии материализмом и материализма теологией, с другой стороны он видел в ней результат игнорирования Гегелем времени и пространства в объекте, вследствие чего Гегель будто считал противоположности, существующие в вещах за собой и рядом, существующими одновременно и в одном. В „Сущности христианства“, однако, Фейербах, молча, использовал гегелевский принцип отрицания отрицания материалистически, а именно, в своем изложении отчуждения материального человека себе самому в духе, в боге, и отрицания этого положения отрицанием бога, т. е. возвращением человека к себе, к материи.

Маркс в „Рукописях“ и позднее исходит из этого положения Фейербаха, высказанного им в „Сущности христианства“, о чем свидетельствует и его известное высказывание, что он переворачивает диалектику Гегеля с головы на ноги. С фейербаховской критикой гегелевской диалектики, игнорирующей в природе время и пространство, Маркс, однако, не справился. И у Маркса противоположности существуют в одной вещи одновременно. С точки зрения Фейербаха, следовательно, Маркс непоследователен, так как он вносит в свой материализм спекулятивные элементы.

FEUERBACH'S AND MARX'S CRITIQUE OF HEGEL'S DIALECTIC

Teodor Münz

Feuerbach seemingly rejected Hegel's dialectic as he considered it to be a method by which the incompatible contradictions are united and preserved, as theology with materialism, as well as a method of the negation of theology by materialism and of materialism by theology. He also saw it as a consequence of the fact that Hegel did not consider time and space in object and, thereupon, regarded the contradictions being in things side by side or in sequence as existing simultaneously and in oneness. However, Feuerbach in his „Essence of Christianity“ tacitly applied Hegel's principle of the negation of negation in materialist sense and that in his explanation of the process of alienation. Material man alienates to himself in spirit, in God, and then negatives that standpoint by the negation of God, e. i. he returns to himself, towards matter.

In his Manuscripts Marx also proceeded from this standpoint of Feuerbach. He disclosed it too by his famous expression that he turned Hegel's dialectic upside down. Marx, however, did not cope with Feuerbach's critique of Hegel's dialectic as not respecting time and space in nature. Marx too considered contradictions in one thing as existing simultaneously. It follows, according to Feuerbach's view Marx is inconsistent as he has brought speculative elements into his materialism.